
KİTAP TANITIMI

Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvanlar (132-232/750-847)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, 208 s.

ZEYNEP BETÜL ÖNDER*

Mehmet Aykaç'ın doktora çalışması "Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvanlar" adıyla 1993 yılında tamamlanmıştır.

Eser, giriş ve üç bölümden oluşmuştur. Yazar, önsözde çalışmasının İslâm müesseseleri tarihinin bir konusu olduğunu, İslâm müesseseleri tarihi çalışmalarının ise bir medeniyet tarihi çalışması olarak değerlendirilebileceğini ifade ettikten sonra eserin her bir bölümünde hangi konulardan bahsettiğini kısaca izah etmeye çalışmıştır.

Giriş kısmına geçmeden önce "Kaynaklar ve Araştırmalar" şeklinde bir bölüm açılmış ve araştırmada yararlanılan kaynaklar ile yazarları hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Sıklıkla kullanılan kaynaklar arasında Kâdî'l-Kudât Ebû Yusuf'un *Kitâbü'l-Harâc'ı*, Cehşiyârî'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb'ı*, Muhammed b.

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğrencisi, İLAMER İslam Tarihi Araştırma Gurubu Öğrencisi

Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-Kübrâ'sı*, Belazürî'nin *Futûhu'l-Büldân*'ı yer almaktadır.

Giriş kısmında Abbâsîler'in tarih sahnesine çıkış süreci, kuruluşu, idarî yapısı, merkez ve taşra teşkilatı genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bindiği üzere Abbâsîler, Hz. Peygamber (sav)'in amca çocukları olup, Hulefâ-i Râşidîn'den sonra Müslümanların idaresini ele geçiren Emevîler'e karşı Âl-i Beyt adına girişilen siyasi mücadelede, ilk zamanlar Ali evladı gibi aktif rol almamışken, hicri II. yılın ilk yarısında ilk defa İmam Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın Humeyme'de gizli faaliyetlere başlamasıyla bu mücadelenin liderliğini üstlenmiş oldular. Bu safha yaklaşık otuz yıl sürdü ve sonuçta Abbâsî Devleti kurulmuş oldu (132/750). Kuruluş süreci hakkında kısaca bilgi verildikten sonra Abbâsî Devleti'nin idarî yapısı ele alınmıştır.

Abbâsî Devleti'nin kuruluşunu hazırlayan davet çalışmaları Horasan bölgesinde yoğunlaşmıştı ve bu durum Abbâsîler'in daha ilk yıllardan itibaren Sâsânî tesiriyle karşı karşıya kalmasına sebep oldu. İdarî yapıyı incelerken bu tesiri göz ardı etmek mümkün değildir. Başta vezirlik olmak üzere birtakım önemli görevlerde mevâlî -özellikle de Fars asıllılar- yer almıştır.

İdarî yapıyı Merkez ve Taşra teşkilâtı oluşturmaktadır. Merkez'de dîvanlar dışında vezâret ve hâciplik idarî teşkilat bakımından önem arz etmektedir. Taşra'da ise dîvanlar dışında vali, kadı, şurta ve hisbe teşkilâtlarını görmektediriz. Yazar giriş kısmını adı geçen teşkilâtlara dair genel bilgiler vermekle sonlandırmıştır.

Eserin birinci bölümü *İdarî Dîvanlar* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, öncelikle dîvanın tarihi hakkında bilgi verilmiştir. *Dîvan* kelimesinin kökenine dair farklı rivayetlere yer veren yazarın tercih ettiği görüş bu kelimenin Sâsânîler'den Araplar'a geçmiş olduğudur. İslâm dünyasında, Hz. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak için tesis ettiği dîvan teşkilâtıyla birlikte yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan "dîvan" terimi, Emevîler ve bilhassa Abbâsîler zamanında, başta askerî ve özellikle malî sahalar olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerine bakan müesseselere isim olarak verilmiştir.

İdarî teşkilât kapsamında oluşturulmuş dîvanlardan her biri, kendi

başlığı altında menşei, görevleri, görevlileri, dîvandan sorumlu kişilerin taşınması gereken vasıflar, bu kişilerin -Abbâsîler Devleti'nin ilk döneminde- kimler oldukları ve aldıkları maaş miktarlarına varıncaya kadar tanıtılmış, idarî bakımdan önemine değinilmiştir. Bunlar hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse;

Resâil Dîvânı: İslâm devletinin ilk dîvanlarından olup yürüttüğü işlerin başında mektup yazmak gelmektedir. Hz. Peygamber (sav)'in vahyi yazan kâtiplerinin dışında anlaşmaları yazan, emanetleri ve iktâları kaydeden kâtipleri vardı. Ancak dîvan kurumsal olarak Emevîler Dönemi'nde ortaya çıktı. Divanda çalışacak kâtiplerin Arap dilinin inceliklerini çok iyi bilmeleri gerekmektedir.

Tevki Dîvânı: Halifeyi ilgilendiren bir yazı nereden gelirse gelsin, önce resâil dîvanına gelir. Buradan vezire intikâl ederdi. Vezir görüş ilave ettiği yazıları sâhibu dîvani't-tevki` aracılığıyla halifeye sunardı. Halifenin yazıya verdiği cevap huzurda sâhibu dîvani't-tevki` tarafından kaydedilir ve bu dîvanda çalışan kâtipler bu kayıtları temize çekerlerdi. Bu dîvan Hârun er-Reşîd zamanında ortaya çıkmıştır.

Hâtem Dîvânı: Mühürleme ve tasdik işlerinden sorumlu dîvandır. Hataları ve sahtekârlıkları önlemek amacıyla ilk defa Muaviye tarafından kurulduğu bilinmektedir. Ancak kökeni itibariyle Hz. Peygamber (sav)'e dayandırılmaktadır. Halifelerin belgeleri mühürlemek için üzerinde çeşitli ibareler yazılı yüzükleri bulunmaktaydı.

Berid Dîvânı: Resmi posta ve istihbârat teşkilâtına verilen isimdir. İslâm Tarihi'nde resmi posta ve istihbarat çalışmaları Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında başlamıştır. Hz. Ömer zamanında posta görevlilerinin konaklamaları için *posta evleri* dahi inşa edilmiştir. Ancak sistemli şekliyle bu dîvan Muaviye tarafından kurulmuştur. Abbâsîler'de de önemi fark edilmiş ve mümkün olduğu kadar geliştirilmiştir. Dîvan günümüzde Savunma Bakanlığı'nın İstihbârat birimine benzetilmektedir.

Mezâlim Dîvânı: Bu dîvan temyiz mahkemesi görevi görür, daha ziyade yüksek devlet görevlilerinin, nüfuzlu kişilerin ve haraç memurlarının devlet aleyhine veya halka karşı işledikleri suçlara yahut onlarla ilgili şikâyetlere bakardı.

Ezimme Dîvânı: Devletin gelir ve giderlerinin teftiş ve muhâsebe iş-

leriyle ilgilenen dairedir. İslâm'da mali işlerle görevlendirilen kişilerin denetimleri ilk defa Hz. Peygamber (sav) tarafından yapılmıştır.

Müsâdere Dîvânı: Haksız yollardan elde edilmesi sebebiyle devletin el koyduğu mülkleri yöneten dîvandır.

Eserin ikinci bölümüne geldiğimizde, bu bölümde *askerî dîvanlar* başlığı altında Atâ dîvanı ve Ceş dîvanı hakkında bilgi verildiğini görürüz. Bu bilgilendirmenin ilk bölümdeki dîvanlarda olduğu şekliyle yapıldığını ifade edebiliriz.

Atâ Dîvanı: Fey gelirlerinin artması üzerine Hz. Ömer tarafından kurulan İslâm Devleti'nin ilk dîvanıdır. Hz. Ömer, beytül mâle intikal eden fey gelirlerinden Müslümanlara *atiyye* ismiyle yılda bir defa, erzak adıyla da her ay yiyecek dağıtmıştır. Bu uygulama ufak farklılıklarla Emevîler döneminde de devam ettirilmiştir. Abbâsîler'e geldiğimizde ise *atiyye* uygulamasının halife Saffâh'la birlikte başladığını görmekteyiz.

Ceş Dîvanı: Ordu dîvanı anlamına gelen ceş dîvanı, köken olarak Hz. Ömer'e dayandırılmaktadır. Onun kurduğu Dîvanü'l-atâ aynı zamanda ceş dîvanının da menşeidir.

Bu dîvanın *eş-Şühûrû'l-kevâmil* diye adlandırılan, askerlerin maaşlarını vaktinde verme kaidesine çok dikkat etmesi gerekiyordu. Çünkü bu konuda yapılan ihmaller askerlerin ayaklanmasına sebep olabiliyordu. Ancak ne var ki, maaşların gerek miktarları gerek de verilme vakitleri konusunda bazı adaletsiz uygulamalar da kaynaklarda yer bulmuştur.

Eserin üçüncü bölümü de *mâlî dîvanlar* konusuna ayrılmıştır. Bu başlık altında Abbâsîler'in ilk dönemindeki harâc, diyâ', beytül mâl ve nafakât dîvanlarından bahsedilmiştir. Yazar, bu bölümde devletin gelirlerini "Müslümanlardan ve gayr-i Müslimlerden alınan vergiler" şeklinde sınıflandırmayı uygun görmediğini ifade etmiş, gerekçe olarak da vergilerin bazılarının her iki gruptan da alınması, dönem dönem yalnızca bir gruptan alınan verginin zamanla diğer gruptan da alınmaya başlanması gibi uygulamaları göstermiştir.

Eser, sonuç, bibliyografya ve dizinlerle sona ermiştir. Sonuç bölümünde yazar, öncelikle Abbâsîler zamanında mevâlinin ön plana çıkarılışıyla paralel olarak idarî sistemde meydana gelen değişiklikler ve sonuçları hakkında genel bir değerlendirme yapmış, sonrasında şöyle bir

durum tespitiyle bu bölüme son vermiştir: Abbâsîler Devleti kuruluşundan itibaren incelediğimiz dönemin sonuna kadar ki zaman (132-232/750-847) içerisinde idarî, askerî ve malî bakımdan zirveye ulaşmıştır. Bu başarının altında yatan gerçek ise, devletin idarî teşkilâtında halifeden en alt kademedeki kâtibe kadar görevlilerin çok iyi yetişmiş, İslâm dininin temel prensiplerine bağlı, âdil ve hânedan ile halkın menfaatlerini düşünen kimseler olmaları, müesseselerini zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilecek derecede ileri seviyeye getirmiş olmalarıdır.

Kullandığı kaynakların çeşitliliği ve eserde incelenen konuların bölümlere taksimi Dr. Mehmet Aykaç'ın bu çalışmasını yoğun emek harca-yarak titizlikle hazırlamış olduğunu bize göstermektedir. Kendisi bu eseriyle akademik düzeyde çalışanlara Abbâsîler Devleti'nin ilk dönemi idarî teşkilâtında dîvanlarla ilgili derli toplu bilgiler sunmuş olması hasebiyle takdiri hak etmektedir.